

1 Celostní přístup k sociálnímu prognózování: teorie, metody, aplikace¹

1.1 Úvod do problematiky

1.1.1 Vývoj sociální prognostiky u nás

Zájem o identifikaci možných budoucností měl své přílivy a odlivy. První velké vzednutí zájmu o prognostiku u nás přišlo koncem 60. let. Šlo o – jistě nenáhodnou – koincidenci s obdobím, které bylo zároveň těhotné změnami ekonomickými, kulturními a koneckonců i politickými. Po umrtvující normalizační stagnaci přišla druhá polovina 80. let a s ní jak nepatrné známky liberalizace poměrů, tak i obnovené aktivity prognostické obce, zaštitěné tehdy Čs. vědeckotechnickou společností.

Po listopadu 1989 přišlo zajímavé období, kdy mnozí intelektuálové, kteří měli velmi blízko k prognostice (např. Miloš Zeman), tehdy vstoupili na prkna vrcholné politiky, ovšem prognostika jako taková byla znovu vytlačena až na samotný okraj veřejného prostoru. Vysvětlení tohoto zdánlivého paradoxu je možno hledat – kromě odlivu akademických kapacit z oboru – především v tom, že počátky transformace vyžadovaly plnou orientaci na „ruční řízení“ a nebyl dostatek času, kapacit ani soustředění pro zkoumání vzdálenějších časových horizontů v situaci, kdy se zásad-

¹ Cílem této kapitoly je reflektovat více než desetileté teoretické a metodologické poznatky a zkušenosti z prací Centra pro sociální a ekonomické strategie FSV UK Praha (CESES) na celostních sociálních prognózách, vizích a strategiích vývoje České republiky v kontextu globalizace a evropské integrace. Posláním tohoto pracoviště je identifikovat klíčové problémy země a tím přispívat k nalézání veřejných politik, které povedou k řešení identifikovaných problémů a k využití rozvojových příležitostí. Za dobu své existence publikovalo CESES (kromě mnoha dalších studií, článků a výzkumných zpráv) ve dvou prognostických cyklech sedm souhrnných publikací systematicky identifikujících prostor možných budoucích voleb a veřejně se nabízejících politických, sociálních a ekonomických strategií (*Vize, 2001; Průvodce, 2002; Putování, 2003; Potůček a kol., 2005a; Potůček, Musil a Mašková (eds.), 2008; Potůček, Mašková, 2009; Potůček a kol. 2011*).

Kapitola rekapituluje práci Centra pro sociální a ekonomické strategie FSV UK v rámci řešení VZ FSV a FF UK – MSM 0021620841 „Rozvoj české společnosti v Evropské unii: výzvy a rizika“, dílčího projektu CESES „Vize a strategie rozvoje české společnosti v EU“, na které se v letech 2000–2011 podílely desítky kolegyně a kolegů. Jim všem náleží mé upřímné poděkování za mnohé podněty a inspirace, stejně tak jako za jejich vyjádření k její pracovní verzi. Segmenty textu týkající se hodnotového ukotvení a metodologie sociálního prognózování byly publikovány časopisecky (*Potůček, 2011 a 2012*).

ně proměňovala celá infrastruktura regulativů a institucionální rámce fungování společnosti a ekonomiky – s obtížně odhadnutelnými důsledky byť i jen s předstihem několika měsíců. Svoji roli sehrála také obava, že prognostika by mohla zpochybňovat některá politická rozhodnutí, indukovaná především zjednodušenou představou o všemocné regulativní síle trhu a související s v té době již naplno se prosazujícími skupinovými ekonomickými zájmy.

Vstup České republiky do Evropské unie v roce 2004 znamenal další předěl v novodobé historii českých zemí. Česká republika se stala součástí společenství, které jí nabídlo jak vyspělejší kulturu komunikace, spolupráce a rozhodování, tak mnohem pevnější oporu pro její další sociální a ekonomický rozvoj. Země tehdy akceptovala uvnitř i navenek novou podobu svého začlenění v evropském a světovém prostoru. Tento prostor se ovšem – mimo jiné i v důsledku rozšíření EU – přetváří a je a bude dále formován především podle těch, kteří jsou a budou schopni dohlédnout dlouhodobých důsledků svých dnešních činů a podle toho se v něm také orientovat a jednat.

Další významný impuls, akcentující význam prognostiky a prognózování, vyplynul z otřesů vyvolaných krizí finančních trhů v roce 2007, z níž se postupně vyvinula nejen krize hospodářská, ale do popředí pozornosti vystoupila i do té doby spíše slabými signály se ozývající krize globálního vládnutí (*Potůček, 2009 a 2010*).

Tím se dostáváme k vlastnímu smyslu prognózování na půdě jednotlivých národních společenství: identifikovat budoucí ohrožení a rozvojové příležitosti a tím posilovat jejich šanci přežít a dále se rozvíjet. Dobrá prognóza (na rozdíl od predikce) nepředpovídá, nýbrž nabízí návod k orientaci v možných budoucnostech a tím vytváří předpoklady k zasvěceným a odpovědným rozhodnutím (především strategické povahy). K tomu přistupuje ještě další důležitý aspekt: dobrá prognóza předpokládá účast hlavních aktérů na jejím vzniku a užití. Striktní dělba práce mezi analytiky, prognostiky, úředníky, politiky a veřejností při identifikaci možných budoucností totiž není schopna připravit půdu pro funkční využití prognóz v praxi řízení. Bez participace lze možná zformulovat hodnověrné hypotézy o vývojových ohroženích a rozvojových příležitostech, nelze však počítat s tím, že jednotliví aktéři je vezmou natolik vážně, aby je přetavili do racionálních voleb a vdechli jim život.

1.1.2 Sociální funkce vizí

Tvorba vizí má charakter hledání společného hodnotového jmenovatele reakcí na identifikovaná vývojová ohrožení a rozvojové příležitosti. Vize orientují ve spleti možných budoucností, jsou pomůckou usnadňující společnou akci uvnitř a pro dané společenství. Vize pro určité národní či státní společenství tedy může být v demokratické diskuzi kultivovaná představa o jeho vývojových ohroženích, rozvojových příležitostech a zároveň o způsobech, které mohou vést k minimalizaci očekávaných ohrožení a k maximalizaci využití identifikovaných příležitostí, to vše v rámci široce sdílených hodnot.

Dobré vize se bez prognostiky neobejdou: alternativní prognózy pro ně představují nezbytný poznávací základ, jinak skončí snadno v oblasti neodpovědných a někdy i dezorientujících spekulací. Spolu s C. Castoriadisem je možno uzavřít, že dobrá vize je předpokladem autonomie, podmínkou odpovědné volby, ale také cestou k nalezení identity každého lidského společenství.

Následující text je rozdělen do čtyř subkapitol. Významnou součástí prognostické práce je její kritériální ukotvení (*subkapitola 1.2 – Kritéria*). Další komplikovanou úlohou prognostiků je identifikace teoretických základů prognózování, uplatnění teorií jakožto zobecněné minulé zkušenosti, hodnověrných předpokladů o souvislostech studovaných společenských jevů, promítajících se i do úvah o možných budoucnostech (*subkapitola 1.3 – Teorie*). Významnou součástí celostního sociálního prognózování, které musí být založeno na spolupráci představitelů různých vědních disciplín, politiky, veřejné správy i občanské veřejnosti, je i konceptualizace předmětu (pole) prognózování, usnadňující mezioborovou spolupráci a organizující práci celého řešitelského týmu, postup poznání (*subkapitola 1.4 – Konceptuální schéma*). Neméně důležité je i navržení a uplatnění odpovídajícího metodologického instrumentária (*subkapitola 1.5 – Metodologie*). Závěrem nabízíme k další diskuzi zobecnění vyplývající z naší zvolené přístupu k sociálnímu prognózování.

1.2 Kritéria

Sociální prognózování se nemůže obejít bez hodnotového ukotvení svých výpovědí o možných budoucnostech. Hodnotová východiska ujasňují kritéria, o která prognostici opírají svá hodnocení toho, co bylo, je, a co by mohlo být dobré pro společenství, k němuž své prognózy vztahují. Nutně tedy vstupují na pole zájmů, voleb a alternativ. Je vždy lepší, pokud tak činí vědomě a pokud otevřeně deklarují svá hodnotová východiska jako své kritériální ukotvení.

Vytváření a rozvíjení kritériálních základů prognostické práce ovšem patří k nejobtížnějším výzvám, před nimiž sociální prognostika stojí. Je užitečné se jim věnovat již v přípravné fázi prognózování – a posléze samozřejmě i v okamžiku, kdy prognostici seznamují s výsledky své prognostické činnosti aktéry – politiky, úředníky, další odborníky, novináře a zainteresovanou veřejnost. O co opírat soudy, že jedna společnost je lepší, úspěšnější než jiná? Případně, jak rychle se život v ní zlepšuje (případně stagnuje nebo se i zhoršuje) ve srovnání s minulostí? Také odpovědí na tuto otázku se nabízí celá řada.

1.2.1 Kvalita života, hospodářský růst a udržitelný rozvoj

V Centru pro sociální a ekonomické strategie FSV UK jsme se hned od našeho vzniku v roce 2000 inspirovali texty mnoha autorů upozorňujících na meze živelného vývoje lidské civilizace, na nemožnost pokračovat donekonečna ve vyčerpávání neobnovitelných zásob surovin a energie a ve znečišťování biosféry, na neudržitelnost nekontrolovaného růstu rozdílů v přístupu ke zdrojům bohatství a blahobytu jak v rámci jednotlivých společností, tak i v planetárním měřítku. Další inspirace pro svou práci jsme hledali tam, kde se rozvíjejí systematické úvahy o kvalitě života lidí. Nemohli jsme ovšem pominout ani podstatný aspekt hýbající soudobými společnostmi – jejich hospodářský růst. V naší první práci zabývající se touto problematikou (*Vize, 2001*) tedy vykrytalizoval závěr, že v obecné rovině nelze opomenout přinejmenším tři kritéria, jejichž relevance vyplývá jak z mnoha odborných reflexí společenského pohybu, tak z obsahu dokumentů řídicí praxe na národní i evropské úrovni a také z empirických výzkumů zkoumajících postoje občanů České republiky: kvalitu života, hospodářský růst a udržitelný rozvoj.

1.2.2 Kvalita a udržitelnost života

V dalších souhrnných prognostických studiích (*Průvodce, 2002; Zpráva o lidském rozvoji, 2003; Potůček a kol., 2005b*) a následně ve shrnutí teoretických východisek pro realizaci strategických voleb (*Potůček, Musil a Mašková, 2008*) jsme tuto úvahu postupně rozpracovali až k návrhu jednoho obecného kritéria – kvality a udržitelnosti života. Kvalitu života a jeho udržitelnost považujeme za základní referenční kritéria, ke kterým lze vztahovat dosavadní vývojové trendy české společnosti, a také za rámec pro hodnocení postavení země mezi ostatními zeměmi. Současně je chápeme i jako podstatná kritéria pro strategické uvažování o dalším možném a žádoucím rozvoji společnosti.

Kvalita života představuje široký koncept popisující objektivní životní situaci lidí – a současně jejich subjektivní vnímání této situace. Jde o multidimenzionální kategorii zahrnující všechny podstatné charakteristiky individuálního lidského života, které vypovídají o celkové úrovni blaha (*well-being*) jednotlivců žijících ve společnosti. Kvalitu života ovšem vztahujeme nejen k souhrnu jedinců dané společnosti, jejíž součástí jsou i charakteristiky dané společenskou (institucionální, ekonomickou, politickou, kulturní) genezí životních podmínek lidí. Například už druhý srovnávací výzkum kvality života občanů všech členských zemí Evropské unie podrobně vypovídá o objektivních podmínkách a subjektivním hodnocení jejich životních podmínek (*Second, 2009*). Srovnává příjem, životní úroveň, míru deprivace, celkovou spokojenost se životem, zaměstnání, způsob, jakým lidé rozdělují svůj čas mezi práci a rodinu, bydlení a okolí bydliště, zdraví a péči o něj či kvalitu veřejných soci-

álních služeb, jako je sociální zabezpečení, vzdělávání a veřejná doprava. Dokáže srovnat i míru důvěry k ostatním lidem či k politickým institucím nebo míru pocíťovaného napětí mezi různými sociálními skupinami. Výsledky tohoto výzkumu (ale i údajů z mnoha dalších šetření) lze bezprostředně uplatnit k posouzení kvality života obyvatel příslušné země v mezinárodním srovnání.

Pojem „kvality života“ vztahujeme především k životním podmínkám současníků, zatímco pojem „udržitelnosti“ nelze na poli vědy vztahovat k osudu nyní žijících jednotlivců; promítáme jej do podmínek života budoucích generací. Váže se na budoucnost celého lidstva a jeho životních podmínek. Lze přitom orientačně vyjít z normativního požadavku, aby současná kvalita života nebyla dosahována na úkor kvality života příštích generací. Ten lze dokonce parafrázovat maximou, že není kvality života bez udržitelnosti a udržitelnosti života bez kvality.

Vztah kvality a udržitelnosti života si lze představit na hypotetickém příkladu chování skupiny lidí na malém ostrově zcela odloučeném od zbytku civilizace. Tito lidé mohou výrazně zvýšit kvalitu svého života v přítomnosti neomezovanou spotřebou všech dostupných zdrojů (především rostlinného, živočišného a minerálního původu), nicméně s fatálními důsledky pro možnost svého přežití v dlouhodobé perspektivě (především v důsledku vyhynutí vitálně důležitých rostlinných a živočišných druhů). Nebudou-li tedy schopni omezit svoji spotřebu v současnosti tak, aby nesnižovali reprodukční schopnost prostředí, v němž žijí, přivedou jejich malou ostrovní civilizaci v blízké či vzdálenější budoucnosti k zániku.

Myslitelé, kteří promýšlejí osudy lidstva hluboko a do všech důsledků, docházejí k závěru, že pojem udržitelnosti života nemůžeme vztahovat jen na náš druh. Jeden z nich zformuloval nauku úcty k životu – rozuměj ke všemu živému na naší planetě (*Schweitzer, 1974*). Ve smyslu jeho nauky se lidstvo chová nejen neeticky, ale i nerozumně, je-li v důsledku jeho aktivit systematicky likvidována stále rostoucí část dosud existujícího, v evoluci stamilióny let povstávajícího, genofondu zemské biosféry. Ke stejnému znepokojivému závěru dospívá i *Šmajs (2009)*.

Na konkrétnější úrovni, na níž se už vedou bezprostřední boje o podíl na moci a zdrojích mezi jednotlivými aktéry, se prosazují hlavně čtyři kritéria.

Převážnou část dvacátého století charakterizovala politická utkání ekonomické konkurenceschopnosti a sociální soudržnosti – a lze předpokládat, že i v našem století bude toto soupeření pokračovat. *Ralf Dahrendorf* formuloval hypotézu, že v soudobých společnostech dochází k posunu od *ligatures* k *choices*. Podle ní mají lidé – především ve vazbě na růst svého materiálního životního standardu – větší možnosti svobodné volby, nicméně platí za to oslabováním podpůrných sociálních vazeb (především, nikoliv však výlučně, rodiny). Tato hypotéza předpokládá jistou míru vylučování mezi souhrnným ekonomickým výkonem dané společnosti na jedné straně a mírou její sociální soudržnosti na straně druhé: striktní sledování ekonomické racionality vylučuje ze společnosti ty, kteří se jejímu diktátu podříditi nemohou nebo nechtějí (*Dahrendorf, 1985*). I když výkon světového hospodářství a s ním i produkce zboží a služeb rostou, zároveň se rozevírají nůžky jak mezi bohatými a chudými zeměmi, tak i mezi chudými a bohatými lidmi v jednotlivých zemích.

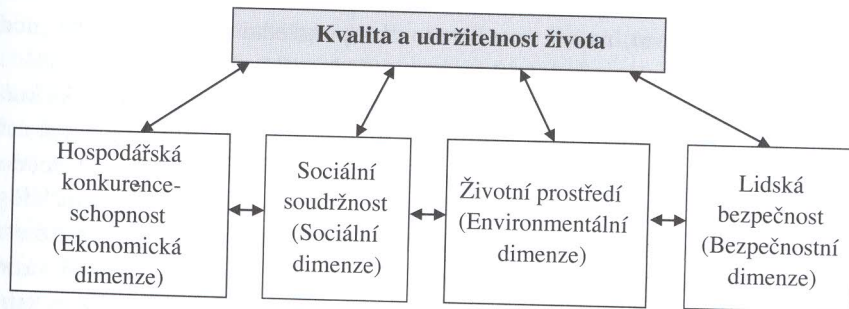
Sociální problémy přibývají také v rozvinutých zemích: chudoba, nezaměstnanost (především mladých), stárnutí populace či vyrovnávání se s narůstajícím počtem imigrantů pocházejících z jiných kulturních prostředí. Sociální soudržnost těchto společností klesá.

Velkým tématem současnosti – a ještě více budoucnosti – je i pokračující degradace životního prostředí, kořistnický způsob, jímž přistupujeme k přírodním statkům. Dnes už jen málokdo zpochybňuje, že náš způsob života je životem žitým na úkor budoucích generací.²

S kvalitou a udržitelností života souvisí i to, že se v oblasti bezpečnosti formuje nový koncept lidské bezpečnosti (*human security*). Jedná se o hledání takové podoby bezpečnosti, v níž „jde o lidi“ („*security as though people mattered*“). Všechny varianty konceptu lidské bezpečnosti se shodují na principu, že primárním cílem je ochrana člověka, jeho lidských a občanských práv. Shoda už nepanuje v tom, před kterými ohroženími má být člověk bráněn a chráněn. Zastánci širokého pojetí sem zahrnují také hlad, nemoci a přírodní katastrofy, neboť ty zabíjejí mnohem více lidí než ozbrojené konflikty, genocidy a terorismus dohromady. Naopak užší pojetí se soustřeďuje na ochranu před násilím; nicméně i ti, kteří toto pojetí prosazují, uznávají, že tato ohrožení jsou úzce spjata s bídou, nedostatečností státu a vypjatými až extrémními formami sociální, ekonomické a politické nerovnosti, takže ony dva přístupy se nutně nevyklučují.

Kritérium kvality a udržitelnosti života jsme se tedy rozhodli specifikovat ve čtyřech základních dimenzích: ekonomické, sociální, environmentální a bezpečnostní. V této souvislosti hovoříme i o pilířích, z nichž kvalita života a jeho udržitelnost vyrůstají. Z hlediska prognostických a strategických úvah mají pochopitelně významné místo i jejich souvztažnosti a vzájemné podmíněnosti.

Obrázek 1.1 Kritérium kvality a udržitelnosti života a jeho dimenze

Pramen: CESES FSV UK.

Naše další analýzy a prognózy, opřené o toto členění pilířů kvality a udržitelnosti života, opíráme o následující předpoklady:

- Může existovat (a často existuje) zřejmý rozpor mezi bezprostředním užitekem a dlouhodobým efektem v jednotlivých dimenzích kvality a udržitelnosti života, přičemž jsme schopni daleko lépe vymezit a charakterizovat bezprostřední kvalitu života než jeho dlouhodobou udržitelnost.
- Jednotlivé dimenze se mohou doplňovat, posilovat, ale často si i významně konkurovat, přičemž se společnosti uvnitř zájmově výrazně diferencují v tom, jací aktéři preferují ty či ony z nich.
- Váha, význam těchto čtyř dimenzí se v jednotlivých zemích, v jejich regionech a samozřejmě i v různých sociálních skupinách liší, a mění se i v čase.

1.2.3 Jak měřit výkon jednotlivých zemí?

Pro srovnání stupně vyspělosti jednotlivých zemí se užívá zatím stále nejčastěji hrubý domácí produkt (GDP – *Gross Domestic Product*). Takové srovnání implicitně vychází z předpokladu, že čím je země bohatší, tím se jejím obyvatelům žije lépe. To však nemusí vždy odpovídat skutečnosti. Jak ukazuje například nedávný vývoj v Číně nebo v Irsku, překotný hospodářský růst může generovat ekologické, sociální a následně i politické časované bomby, jako je vyčerpávání surovinových zdrojů, rozevírání nůžek mezi chudými a bohatými, krach významných finančních institucí, případně hrozba či posílení totalitarismu apod.

V mezinárodním srovnání, zejména tam, kde do něj vstupují rozvojové země, se užívá indikátor navržený OSN a nazvaný Index lidského rozvoje (HDI – *Human Development Index*). Ten zařazuje mezi dílčí kritéria místo hrubého národního důchodu (GDP – *Gross Domestic Product*) hrubý národní příjem (GNI – *Gross National Income*), dále střední délku života při narození a úroveň vzdělanosti obyvatelstva dané země. Ani tento indikátor však plně nevyhovoval tam, kde by mělo jít o podrobnější, hlubší a vyváženější posouzení toho, co daná společnost nabízí svým současným obyvatelům, ale i budoucím generacím. Proto se poslední Zpráva o lidském rozvoji opřela o sofistikovanější indikátory. Index lidského rozvoje adjustovala podle míry nerovnosti v jednotlivých zemích a sledovala například i míru genderové nerovnosti nebo multidimenzionální index chudoby (*Human Development Report, 2010*).

Podobných souhrnných indikátorů bylo navrženo více. Zahrnují se do nich kromě objektivních ukazatelů například i výzkumy srovnávající subjektivní spokojenost lidí s jejich životními podmínkami jakožto nedílnou součástí měření jejich kvality života. K institucionálním průkopníkům tohoto rozšířeného měření kvality života patří v evropském kontextu Evropská nadace pro zlepšování životních a pracovních podmínek se sídlem v Dublinu, systematicky zkoumající kvalitu života v členských i kandidátských zemích EU (<http://www.eurofound.europa.eu/surveys/eqls/2007/index.htm>). V posledních letech se k ní přidala i Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj se svým Indexem lepšího života (Better Life Index – <http://www.oecdbetterlifeindex.org/>).

² Jednou z výjimek je Václav Klaus.

Enfant terrible evropské politiky, francouzský prezident *Nicolas Sarkozy*, ustavil v roce 2008 speciální komisi odborníků vedenou *Josephem Stiglitzem*. Také tato komise, v níž najdeme i další světově proslulá jména z oblasti sociálních věd, například *Kennetha Arrowa*, *Anthony Atkinsona*, *Roberta Putnama* či *Amartyi Sena*, vydala zprávu bořící některé mýty a nutící revidovat tradiční přístupy k měření ekonomického rozvoje a sociálního pokroku (*Report*, 2009).

Hlavním závěrem, k němuž zúčastnění odborníci dospěli, je, že nejčastěji užívaný indikátor hospodářského a sociálního pokroku, hrubý domácí produkt (HDP), je pro hodnocení úspěšnosti jednotlivých zemí v mezinárodní soutěži nevhodný. I když uznávají, že vypovídá o hospodářské prosperitě, ukazují, že tak činí skutečně jen hrubě. Souvislost HDP se skutečnou výší zemí spotřebovávaných zdrojů není jednoznačná. Ukazuje to případ Irska, které se v růstu a úrovni HDP vyšplhalo na špičku evropských zemí, nicméně v zemi samotné z něj například v roce 2007 zůstalo jen 75 %, zatímco ve Francii 86 % a v USA 89 %. Zbytek, rozdíl mezi hrubým národním produktem a čistým domácím příjmem, odešel jako zisk nadnárodních firem do zahraničí. Právě proto je pro srovnání v rámci HDI, jakož i jiných ukazatelů srovnávajících životní úroveň zemí, používán namísto hrubého domácího produktu (HDP) hrubý národní příjem (GNI), pokud možno doplňovaný dalšími specifitějšími indikátory. Důležitá je tedy informace o skutečně dostupných a využívaných zdrojích. Podstatné je i to, jak se o vyprodukované zdroje nakonec podělí jednotlivé domácnosti – jinými slovy, jak velké jsou rozdíly v jejich majetku, příjmech a spotřebě.

Zpráva označuje za jednu z příčin současné krize orientaci politiků a byznysmenů na nesprávnou množinu statistických ukazatelů. Zatímco HDP v letech 2004–2007 utěšeně rostl, za lesklou fasádou tohoto „růstu“ zrála dosud nejvážnější poválečná hospodářská krize. Jaká jsou zásadní doporučení zmíněné komise?

- Posunout důraz z měření produkce k měření kvality života současné a budoucích generací, to jest k širšímu konceptu sociálního pokroku.
- Odlišit kvalitu života současné generace na jedné straně (čerpající zdroje tady a teď) a udržitelnost života generací příštích (vitálně závislé na zásobách budoucích zdrojů) na straně druhé.
- V měření materiálního životního standardu se přeorientovat z měření produkce na měření příjmu, spotřeby a dostupných zdrojů jednotlivců a domácností. Cesta k hlubší analýze vede přes národní účty, úzce vázané na čistý domácí produkt a reálný příjem a spotřebu domácností. Je přitom žádoucí sledovat nejenom průměry a mediány, ale také situaci na dně a na vrcholu žebříčku příjmů a spotřeby. Nerovnosti v podmínkách lidského života ovlivňují jeho kvalitu u všech sociálních skupin.
- Kvalita života závisí jak na ekonomických zdrojích, tak na dalších zdrojích dobrého života: co lidé dělají a co mohou dělat, jak se cítí, v jakém životním prostředí žijí. Zde vystupují do popředí ty aspekty životních podmínek, které zajišťuje především veřejný sektor: vzdělávání, zdravotní a sociální služby, bezpečí veřejných prostranství, dostupnost bydlení

málo majetným spoluobčanům. Podstatným prvkem je také možnost vydělat si na živobytí prací.

- Ve sledování udržitelnosti je nutno měřit zásoby fyzického, přírodního, lidského a sociálního kapitálu.
- I u takových komplexních jevů, jako je kvalita života a jeho udržitelnost, je nutno usilovat o jejich vyjádření v souhrnných indexech. Zároveň je nutno sledovat jejich jednotlivé složky, které mohou pomoci při formování specificky zaměřených veřejných politik.

V závěru komise doporučuje, aby jednotlivé země ustavily kulaté stoly, které by měly diskutovat a posléze doporučit indikátory hospodářského a sociálního pokroku vhodně vypovídající o kvalitě života a jeho udržitelnosti, a iniciovat doplnění stávajícího statistického sledování o ty položky, které z hlediska strategických potřeb a strategického řízení země doposud scházejí.

1.2.4 Politické ideologie

Uvedená kritéria vstupují do společenského vědomí a ovlivňují politický život spíše nepřímo. Mnohem významnější a bezprostřednější je role politických ideologií, totiž takových zjednodušených výkladů světa, společnosti a cest, jak ovlivňovat lidské záležitosti, které jsou výrazně determinovány zájmy jejich nositelů a přitom formulovány jazykem srozumitelným občanům – voličům. Na politické ideologie lze nazírat jako na nástroje, jimiž diferencování společenství aktéři ovlivňují to, co se ve společnosti děje, co nabízejí lidem k věření. Přitom nelze popřít, že teorie a kritéria společenského vývoje, produkované sociálními vědci, mají na podobu těchto ideologií velký vliv. V mnoha případech jsou politické ideologie jakýmsi zprostředkovateli, kterými tyto teorie a tato kritéria (byť ve zjednodušené a zkrácené podobě) působí na myšlení a činy jednotlivých aktérů. Právě proto je prognostici musí brát do úvahy jako významné faktory společenského dění.

V naší práci se podobou a rolí politických ideologií zabýval především *Musil (2008b)*. Hlavní politické ideologie Evropy, ovlivňující podle něj i situaci v České republice, dělí na liberalismus, socialismus, konzervatismus, environmentalismus, korporativismus a totalitní politické ideologie. Přitom první tři z nich považuje za hlavní (nejvlivnější). Upozorňuje na rostoucí význam hybridních ideologií, jako je například ideologie třetí cesty (teoretik *Antony Giddens*, praktik bývalý britský premiér *Tony Blair*) nebo neoliberalismus.

1.3 Teorie

Zkoumat možné cesty budoucího vývoje jakéhokoli národního společenství představuje rozsáhlou poznávací úlohu. Nelze ji řešit bez adekvátní teoretické opory.

Teorie slouží jako východiska všech dalších úvah, jako opora pro výběr a interpretaci relevantních poznatků, vidění a výkladu světa. I když nebývají vždy zdůrazňovány a některými prognostiky ani zaznamenávány, vstupují do procesu poznávání jako předpoklady, které jej organizují, zefektivňují, umožňují nalézat relevantní souvislosti. Musí se vyrovnávat se skutečností, že jeden obor, jedna disciplína nepostačují pro porozumění širším souvislostem: poznávání budoucnosti vede odborníky různých disciplín ke spolupráci, ukazuje je, svojí povahou je multidisciplinární.

Teorií, které se snaží vysvětlit společenské dění, máme k dispozici velký počet. Navzájem si konkurují, v něčem spolu souhlasí, v něčem se doplňují, v něčem si i odporují. Které z nich si nakonec výzkumníci zvolí za základ své analýzy nebo prognózy, je do značné míry věcí jejich subjektivní volby. Údělem prognostiky je vytvářet příznivé prostředí pro spolupráci různých společenských (a dokonce nikoli nutně jen společenských) věd a pro pokud možno komplementární, synergické uplatnění různých teorií. Soudobá věda k řešení svých úloh „vyžaduje důslednou součinnost a vzájemné porozumění různých specialistů, což klade nové nároky také na komunikační procesy, které jsou nejen komunikací mezi různě orientovanými specialisty, ale také mezi specialisty na jedné straně a občany na straně druhé“ (Tondl, 2010).

1.3.1 K teoretické reflexi vnějšího prostředí české společnosti

Konflikt přírody a kultury

Množí se signály, že historický proces zmocňování se přírody člověkem začíná narážet na svoje hranice. Ne náhodou se koncept udržitelného rozvoje zrodil právě mezi environmentalisty. Jako první postřehli rostoucí nerovnováhu mezi tím, co přírodě bereme, a tím, co jí vracíme. Tento konflikt se zdá být naléhavější než ještě před deseti až patnácti lety. Šmajš (2009, s. 17) jej nazývá konfliktem mezi přírodou a kulturou: „Chybí-li přiměřená společenskovední úroveň poznání, chybí-li ontologie kultury, lidé, vědy ani instituce nenalézají intelektuální oporu v žádném relativně pravdivém konceptu skutečnosti. Politika, právo ani morálka proto nemohou ohroženou kulturu chránit, jsou nuceny spoléhat na lidskou přirozenost, tradici, dílčí vědění, osud, či neviditelnou a nevidoucí ruku trhu. V takové situaci se ovšem příznaky krize mohou dále prohlubovat a zkáza může přestoupit pomyslnou mez vratnosti.“

Teorie výzev a odezev

Velkým přínosem pro zkoumání logiky a dynamiky vzniku, vývoje a zániku civilizací je rozsáhlá monografie českého sociologa Krejčího (2002). Lidské civilizace

vytvářejí vnitřní řád, který je vystaven tlaku vnitřních i vnějších změn. Tyto tlaky představují výzvy; schopnost společností je zvládat tvoří odezvy. Tento přístup, inspirovaný *Toynbeem* (2001), jsme aplikovali jako zkoumání podmíněných možných budoucností: nesnažíme se o nemožné, totiž předpovědět, co se v budoucnu stane, ale pokoušíme se co nejlépe odpovídat na otázku, co by se stalo, kdyby – jaké mohou být možné budoucí důsledky našich současných rozhodnutí. To umožňuje lépe formulovat výzvy a odezvy jako podklad pro strategické rozhodování (Potůček, 2007).

Konflikt aktuálních a dlouhodobých zájmů

Jedním z vážných problémů, které řeší všechny společnosti, jejichž politický systém je založen na demokratickém zprostředkování zájmů občanů, je řešení konfliktu mezi jejich aktuálními zájmy (které nacházejí svůj výraz např. ve volebních preferencích a následně v záměrech a činech politických reprezentací) na jedné straně a mezi dlouhodobými, perspektivními zájmy příslušných společenství na straně druhé. Lze říci, že podstatou tohoto problému je tlak, kterým aktéři prostřednictvím demokratických institucí prosazují své bezprostředně vnímané potřeby; až příliš často se tak děje na úkor dlouhodobých zájmů, tedy nejen zájmů té současné, ale i budoucích generací, které v systému reprezentativní demokracie pochopitelně ještě nemohou mít své přímé zastoupení. Politické vědy v této souvislosti upozorňují na jednu ze slabín reprezentativní demokracie – závislost volených politiků na krátkých volebních cyklech. K vyjádření perspektivních zájmů se začal uplatňovat nejprve pojem trvalá udržitelnost; v posledních letech se – po vlně kritiky, která poukazovala mimo jiné na základy nároku na trvalost v osvícenské ideji společenského pokroku – mluví spíše o udržitelnosti jako takové (Dror, 2001).

Teorie globalizace

Prognózování se dnes už neobejde bez teoretického ujasňování vlivu globalizačních procesů na národní státy a na životní podmínky lidí. Globalizace je proces vedoucí k důsledkům, které v úplnosti nedokáže předvídat nikdo, kdo do něj svými činnostmi vstupuje; akceleruje způsobem, který zanechává společenské vědy ve výrazném závěsu za reálným vývojem (Šmajš, 2009). Přesto je možno se opřít o celou plejádu teoretických výkladů tohoto vztahu. Teorie závislosti periferie na centru zformulovaná *Samirem Aminem* říká, že Západ dosáhl své moci ne proto, že by byl modernější, ale proto, že byl schopen použít své moci, aby využíval zdrojů třetího světa ve svůj prospěch. *Wallerstein* (1974, 1979 a 1980) rozvinul tuto tezi do teorie světového systému, definovaného vztahem centra a periferie. Každá tradiční společnost byla původně soběstačná, s úplnou dělbu práce, zastoupením všech nezbytných profesí a produkcí všech potřebných statků. V moderní době se nicméně svět

změnil tak, že žádná společnost již není dostatečně izolovaná od ostatních a na světě se vytváří globální systém dělby práce, který protíná jednotlivé společnosti a kulturní okruhy. Kapitalismus se podle Wallersteina stal v tomto nově vzniklém světovém systému dominantním především kvůli svým rozvinutým dopravním prostředkům, vojenské síle, ale i ekonomické a kulturní převaze. Kapitalistické země se staly centrem nového světového systému. I přes svou vysokou efektivitu výroby a produkce potřebovaly země světového centra získávat ekonomické přebytky, kterými by financovaly svou expanzi. Těch se jim dostalo na úkor zemí v periferních a marginálních oblastech, kde je cena lidské práce a dalších zdrojů udržována na nízké úrovni.

Procesy globalizace je možno reflektovat i jako proces rekonfigurace trhu, státu a občanského sektoru v globálním rozměru (Frič, 2008; Potůček, 1997; Potůček, Musil a Mašková, 2008). Globalizace narušila po druhé světové válce historicky dosaženou relativní rovnováhu mezi trhem a státem, zajišťovanou univerzálně dostupnými veřejnými sociálními službami a institucionálně zprostředkovanou sociálním státem. Klíčovou teoretickou výzvou je zde hledání příčin a důsledků diskrépance mezi regulační silou trhu na globální úrovni na jedné straně a politiky a veřejnou správou (jejichž těžiště se stále nalézá v operačním poli jednotlivých států a efektivnější struktury jejich výkonu na globální úrovni se teprve v těžkostech rodí) na straně druhé (Potůček, 2009 a 2010). Stále výrazněji se uplatňují i globálně operující občanské iniciativy (Frič, 2008). Teorie se zde bude muset zřejmě mnohem více než dosud opírat rovněž o globální studia, geopolitiku a teorii mezinárodních vztahů a nalézat v nich nové koncepty i metodické přístupy, lépe odpovídající povaze zkoumaného předmětu.

Hned v úvodu publikace editované Robertem Boyerem a Danielem Drachem (1996) se setkáváme s konstatováním, že – na rozdíl od desetiletí, která následovala po velké krizi 30. let minulého století – se aktéři trhu emancipovali a „oplácejí“ státu jeho tehdejší převahu. Státy pozbyly svoji dřívější schopnost kontrolovat kapitálové trhy. Autoři konstatují, že zatímco z autonomie finančních trhů profitují konkrétní mezinárodní finanční instituce, rizika jejich operací (negativní důsledky ztráty finanční stability, případně ztráty politické autonomie) dopadají anonymně na celá národní společenství. Lindblom (1977) se ve své monografii znovu a znovu vrací k myšlence, že i když ani byznys, ani vláda nemají důvod ohrozit základy jejich symbiotického vztahu, přece jen mají v tomto vztahu navrch ti, kteří chtějí chránit privilegia byznysu a vlastnictví. Uvádí příklad z oblasti ekonomické globalizace – zjevnou převahu nadnárodních společností nad vládami malých zemí, jejímž výsledkem je vyjednání privilegií, bez nichž by se tyto korporace obrátily jinam (Tamtéž, s. 168, 172–180).

Role vědy, technologií, inovací

Jedním z inherentně dynamizujících faktorů globalizace je také vývoj vědy a techniky. Převratný vývoj informačních a komunikačních technologií spolu s masovým

rozšířením vzdělávání revolucionizoval v posledních desetiletích ekonomiku i životní styl obyvatelstva především vyspělých zemí světa. Zároveň odhalil slabiny dosavadních způsobů řízení a správy, které se jen se zpožděním a s obtížemi adaptují na tento nástup a reagují spíše až na jeho důsledky. Nezabírají nerovnoměrnému vývoji, který málo iniciuje změny kvartérního sektoru (Müller, 2008).

Teorie evropeizace

Dalším důležitým a pro porozumění vývoji českého státu a společnosti určujícím prvkem je proces evropeizace. Členství země v Evropské unii je významnou, do budoucna pravděpodobně stále významnější, determinantou jejího vývoje. Zde je možné vycházet z několika etablovaných výkladů (především nadnárodního nebo mezivládního pojetí evropské integrace), nebo do arény nově vstupujících teoretických výkladů, jako je například teorie víceúrovňového vládnutí (Rovná, 2008). Rychlé změny vnějšího prostředí mění nároky na funkce národního státu. I když se v některých oblastech vzdává části své odpovědnosti ve prospěch nadnárodních institucí, roste zároveň jeho podíl na formování tohoto nadnárodního rámce samotného i jeho odpovědnost za vytváření příznivých vnitřních podmínek pro uplatnění národních aktérů v tomto prostředí. Nelze říci, že se národní stát stává nevýznamným aktérem; v rámci EU vstupuje do vyjednávání o tom, jak má vypadat prostor společně regulovaných agend; jako součást EU je pak lépe vybaven v úsilí o co nejlepší vyrovnávání se s výzvami globalizace (Musil, 2008). Členské země tohoto společenství se také podílejí na formování směru vývoje; v tomto smyslu se v procesu evropeizace snoubí vnější kontext vývoje země s vnitřními faktory a aktéry.

1.3.2 Teoretické reflexe společenského pohybu

Otevřená společnost a procesy modernizace

Otevřená společnost (Popper, 2004) generuje výklady své povahy, svého fungování a žádoucích cílů svého směřování, které si navzájem konkurují a jsou podrobovány kritické reflexi (Průvodce, 2002, s. 49–52). Zde má společenskovední teorie nezastupitelné místo v odhalování rozporů, problémů, krizí i příležitostí v širších souvislostech. Samozřejmě jsou tyto výklady předmětem politického boje a promítají se i do politických ideologií a činů diferencovaných aktérů (viz dále). Jednou z odpovědí na výzvy po uceleném teoretickém výkladu procesů proměn soudobých společností jsou i teorie modernizace. Ty většinou formulují jednu nosnou hypotézu o klíčovém proudu modernizace – ať už jde o industrializaci, urbanizaci, infor-

matizaci nebo přechod ke společnosti vědění (*Průvodce, 2002, s. 36–44*). Koncept modernizace především jako technického a ekonomického vývoje byl tedy doplněn o koncept společenské modernizace (*Machonin, 2000, s. 200*), který může poskytovat základnu pro odpovědi teorie modernizace na problémy destrukce sociální. Podle Machonina jde o zásadní obrat v zaměření teorie modernizace, který směřuje k jejímu pochopení jako komplexního procesu, jehož jednotlivé součásti se vzájemně podmiňují (*Machonin, 2000, s. 158*). Koncept reflexivní, resp. společenské modernizace vyzdvihuje roli aktérů v procesu modernizace a jejich konfliktu ohledně jeho směřování a povahy. *Lash (1994)* otevřeně prohlašuje, že „reflexivní modernizace je teorie stále se zvyšující síly sociálních aktérů...“. V tomto kontextu vystupuje do popředí sociální konflikt o humanistické pojetí modernizace, jenž Machonin považuje za integrální součást komplexního chápání modernizace. Beck nabídl teorii reflexivní modernizace jako procesu, jehož sociální aktéři jsou schopni její reflektovat a konfrontovat svoje názory ohledně jeho povahy a směřování (*Průvodce, 2002, s. 44–47*).

Trh, stát a občanský sektor ve vzájemných vztazích

Originálním přínosem CESES, inspirovaným především specifickými nároky přechodu české společnosti od centrálně plánované ekonomiky s autoritativním politickým systémem k tržní ekonomice s pluralitní demokracií, je teoretické vymezení dynamické souvztažnosti trhu, státu a občanského sektoru jako klíčových forem regulace. Regulační funkce trhu, státu a občanského sektoru se vzájemně doplňují, nemohou být definovány jednou provždy a mohou být optimalizovány s přihlédnutím k historickým tradicím a konkrétní situaci dané země. *Potůček (1997)* upozorňuje na jednostranné preferování regulačních funkcí trhu a podceňování regulačních funkcí státu i občanského sektoru v České republice v celém období po listopadu 1989. Provázanost podniků s veřejnou správou (státem) a s občanským sektorem se stala nutností. Je však nutné, aby takováto vzájemná závislost minimalizovala negativní externality jejich konfliktů a současně maximalizovala pozitivní externality jejich koexistence. Z těchto důvodů by měla platit tři pravidla (*Benáček, Frič a Potůček, 2008, s. 179–180*):

- Odpovědnost podniků za jejich hospodaření by se neměla přesouvat na stát.
- Stát by současně neměl zvyšovat transakční náklady podnikání, aniž by tyto náklady byly více než plně kompenzovány sociálními výnosy.
- Konečným rozhodovatelem o společenské organizaci by měli být vždy občané.

Lepší porozumění specifikům regulačního působení těchto institucí ve vzájemných vztazích umožní vyhnout se zbytečným sociálním a ekonomickým ztrátám, způsobeným jejich nevhodným uplatněním. Hlavní myšlenkou těchto a dalších (srovnej

např. *Dror, 2001*) přístupů je identifikace distorzí dynamického vztahu klíčových regulátorů života soudobých společností – trhu a státu. Ve všech případech byla identifikována rostoucí nerovnováha mezi nimi jako zdroj napětí a současných i možných budoucích krizí.

Měnicí se stát

Významný je i způsob, kterým přistoupíme ke konceptualizaci role a funkcí státu, státní a veřejné správy jako takových v soudobých společnostech (*Potůček, 2008b*). Reprezentativní publikace OECD specifikuje proměnu v postavení státu takto: „V tradičním pojetí je stát jedinou autoritou s jasnou odpovědností za obyvatelstvo v definovaném teritoriu a s relativně pevnými zdroji. Stát ale monopol na moc již ztratil. Na mezinárodní úrovni se dobrovolně vzdává její části výměnou za větší bezpečnost, možnosti spolupráce a ekonomické úspory plynoucí z rozsahu dělby práce. ... Musí se adaptovat na svoji vlastní měnicí se roli, v níž sdílí svoji moc se stále rostoucí množinou partnerů. Učí se jak konzultovat, koordinovat se, vyjednávat a soutěžit s dalšími centry moci, tak uspokojovat očekávání občanů“ (*Government, 2000, s. 29–30*). Měnicí se role státu klade ovšem stále vyšší nároky na osobní integritu a kompetence skutečných nositelů a realizátorů jeho rolí – politiků a úředníků. Neobstojí-li v této zkoušce, stát selhává.

Zdroje a kapitály

Dalším úhlem pohledu, kterým se sociální vědy pokoušejí lépe porozumět vývojové dynamice soudobých společností, jsou teorie zdrojů a kapitálů. Pojem „kapitál“, původně uplatněný v ekonomické teorii, v posledních desetiletích expandoval i do jiných oborů. Ekonomie pracuje zejména s pojmy „fyzický“, „finanční“ a „lidský kapitál“, popř. s pojmy „sociální kapitál“ nebo „kulturní kapitál“, které používají i jiné společenské vědy. V prognózování si pak můžeme položit otázku, zda a do jaké míry jsou jednotlivé kapitály (zdroje) navzájem zastupitelné a podmiňující se navzájem, převoditelné, synergicky uplatnitelné apod. (*Veselý, 2008*). Další relevantní otázkou je, zda se některý ze zdrojů (např. zdroje surovin a energie) či kapitálů (např. sociální kapitál) nevyčerpávají způsobem, který ohrožuje dlouhodobé zájmy celého společenství, jeho udržitelnost.

Organizace, kultura, aktéři

Jiný pohled je inspirován především historicko-sociologickou reflexí, strukturálně funkcionalistickými teoriemi a institucionalismem orientovaným na aktéry. Vykládá společenský pohyb jako interakci dvou základních „surovin“ společností: orga-